

Tünzalə İSMAYILOVA*

**“ƏT-TÖHFƏTÜZ-ZƏKIYYƏ FİL-LÜĞƏTİT-TÜRKIYYƏ”DƏ
ZAMAN BİLDİRƏN SÖZLƏR
XÜLASƏ**

Türk dillərində lüğətçiliyin tarixi orta əsrlərin əvvəllərində Mahmud Kaşğarlının müəllifi olduğu "Divan"la başlamış, sonrakı dövrlər üçün də ənənə halını almışdır. Bu ənənə qırçaqdilli lüğətlərin ərsəyə gəlməsiylə də davam etdirilmişdi. Qırçaqlar şimalda Kodeks Kumanikus ilə, cənubda isə “Kitabi məcmuyi tərcümani türki və əcəmi və moğali və farsı”, “Kitabu bulğətül - muştəq fi lüğətit - türk vəl - qırçaq”, “Kitabud - dürrətül - muziyyə fil - lüğətit - Türkiyyə”, “Əl-qəvaninül - külliyyə li - zabtil - lüğətit - Türkiyyə”, “Kitab əl - idrak li - lisan əl -ətrak”, “Rəsuli” lüğəti, “Ət - töhfətüz zəkiyyə fil - lüğətit-türkiyyə” ilə lüğətçilik tarixinə olduqca zəngin dil nümunələri qazandırmışdır. Məqalədə bu dil nümunələrindən biri olan “Ət - töhfətüz zəkiyyə fil - lüğətit-türkiyyə”də zaman bildirən sözlərdən bəhs edilir.

Zaman keçmişə gələcəyə bağlayan, başlanğıcı və sonu məlum olmayan mücərrədliyin təzahürüdür. Zaman özlüyündə həm müəyyən, həm də qeyri-müəyyən anlayışları ehtiva edir. Bu mənada “Ət - töhfətüz zəkiyyə fil - lüğətit-türkiyyə”də sonra, burun, asra kün, kış, güz, yaz, yay kimi sözlər işlənmişdir. “Ət - töhfətüz zəkiyyə fil - lüğətit-türkiyyə”nin lüğət tərkibində tədqiqata cəlb etdiyimiz zaman anlayışı bildirən süri tüş birləşməsi başqa mənbələrdə işlənmemişdir. Həmçinin bu kimi dil xüsusiyyətlərinə görə “Ət - töhfətüz zəkiyyə fil - lüğətit-türkiyyə” türk dilləri üçün zəngin dil nümunələrinə sahib bir mənbə olmaqla yanaşı, türk dillərinin müqayisəli təhlili üçün əhəmiyyətli material verir.

Açar sözlər: orta əsrlər, qırçaq lüğətləri, Ət-töhfətüz-zəkiyyə, söz qrupları, zaman

XIII–XVI əsrlərdə qırçaqların Misir–Suriya ərazilərində hakim olduğu zamanlarda qırçaq türkcəsi ilə yazıya alınmış lüğətlərdən biri də “Ət-töhfətüz-zəkiyyə fil-lüğətit-türkiyyə” (bundan sonra “**Ət-töhfətüz-zəkiyyə**”) olmuşdur. Lüğətin ərsəyə gəlməsində dövrün siyasi mənzərəsi xüsusi rol oynamışdır. Çünki hakimiyyətdə türklərin olması ərəblərə türk dilini öyrətməyə zəmin yaratmışdı. Bunun üçün əsas vasitələrdən biri də məhz lüğətlərin hazırlanması idi. “**Ət-töhfətüz-zəkiyyə**”nin müəllifinin kimliyi ilə bağlı dəqiq məlumat rast gəlinməsə də, “*dövrünün dil mənzərəsinə hakim bir dilçi olduğu onun müqayisələrində özünü*

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Qədim dillər və mədəniyyətlər şöbəsi (dissertant). Email: ismayilovatunzale@mail.ru

göstərir” [Həsənli-Qəribova: 2019, s.24]. Ancaq Besim Atalay müəllifin əsərdə buraxdığı səhvləri nümunə gətirərək onun “*türkcəni az bildiyi, ərəbcə və farscanı isə çox yaxşı bilmədiyini qənaətinə gəlmişdir*” [Atalay: 1945, s.14]. Əsərin harada yazılması da tədqiqatçılar üçün mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. B. Atalay [Atalay: 1945, s.13] və Salih Mutallibov [Mutallibov: 1968, s.5] lüğətin Misirdə qıpçaq türkcəsi ilə yazıldığını bildirirlər. Ananias Zayançkovski və Halasi Kun isə əsərin Suriyada yazıldığını qənaətləndirirlər [Kun: 1949, s.430]. Əsərin yeganə nüsxəsi hal-hazırda İstanbulda Bəyazid Dövlət Kitabxanası Vəliyuddin Əfəndi bölməsi 3092 nömrədə saxlanılır. Əsər 3 hissədən ibarətdir: 1. *Qısa giriş və qrafiki məlumat*, 2. *Lüğət hissəsi*, 3. *Qrammatik qaydalar* [Mutallibov: 1968, s.5].

Əsərin lüğət hissəsi ərəb əlifbası əsasında tərtib edilmişdir. Lüğətin bu hissəsində əvvəlcə ərəbcə sözlər, daha sonra isə onların türkçə qarşılığı verilmişdir. Bəzən bir ərəbcə sözə bir neçə türkçə qarşılıq nəzərə çarpır. Lüğət hissədə sözlər isimlər və feillər olmaqla tərtib edilmişdir. Bəzi hissələrdə isimlər tematik prinsip əsasında qruplaşdırılmışdır. Ancaq bu tematik bölgü digər qıpçaq lüğətlərindən fərqli olaraq dağınıq formada özünü göstərir. Məsələn, zaman və məkan bildirən sözlər, orqanlar, istiqamət bildirən sözlərin bir hissəsi lüğətdə “*həmzə*” başlığında tematik bölgüyə cəlb olunsada, bəziləri də ümumi olaraq isimlərin daxilində özünə yer tapmışdır. Lüğətdə feillərin keçmiş zamanda verildiyini də müşahidə edirik. Lüğət 91 vərəqdən ibarətdir və burada təxminən 3000-3600 söz işlənmişdir.

“**Ət-töhfətüz-zəkiyyə**”ni yazarkən müəllif ən çox istifadə olunan dil olduğu üçün qıpçaq dilini əsas götürdüyünü və davamında isə *و لم اذكر اللغة التركمانية الا عند الضرورة فاقول قيل* – lüğətdə türkmən dilini zəruri olmadıqca qeyd etmədiyini, ona görə də “*qıylə*” söylədiyini bildirmişdir. [Mutallibov: 1968, 4]. Sözü qarşısında “*qıylə*”nin işlənməsi ya fonetik, ya da leksik fərqə işarə etmişdir: qıpçaqların *yavdı* dediklərinə türkmənlər *yağdı*, *öy* dediklərinə *ev*, *yüvürdi* dediklərinə isə *yügürdi* demişlər və bu, lüğətdə (35b-12) *ياغدى و قيل*, (8a-4) *ev و قيل*, (12a-6) *yügürdi و قيل* və şəkildə əks olunmuşdur. Lüğətdə bəzi nümunələrdə isə fonetik fərqlər göstərilərkən sözü özünə yox, sadəcə fərqli tələffüz olunduğu səs qeyd olunmuşdur. Məsələn, *torandı* “ğayn” ilə deyildi (10b-5). Bu, sözü türkmənlər tərəfindən *toğrandı* kimi tələffüz edildiyini göstərmişdir. Lüğətdəki qıpçaq-türkmən müxtəlifliyini leksik səviyyədə *sövünçledi-muştladı* (8b-4), *sıltadı-bahana eyledi* (9b-2), *bəzəndi-tonandı/könəndi* (10a-6), *qaptı-yağmaladı* (15a-5) nümunələrində görmək mümkündür.

“**Ət - töhfətüz - zəkiyyə**”nin diqqət cəlb edən tərəflərindən biri də zəngin söz varlığına sahib olmasıdır. Əsərin leksik tərkibinin tematik bölgüsünün müxtəlifliyi də bunu deməyə əsas verir. Tematik bölgüyə daxil olan zaman bildirən sözlər lüğətdə yer bildirən sözlərlə birlikdə digər söz qruplarına nisbətən azlıq təşkil edir.

“**Ət-töhfətüz-zəkiyyə**”də zaman anlayışı bildirən sözlərə lüğət hissə ilə yanaşı, həm də əsərin qrammatika hissəsində də rast gəlirik. Lüğətdəki zaman bildirən sözləri ümumi anlayış bildirənlər, fəsilələrin adlarını bildirənlər və həftənin günlərini bildirənlər başlığı altında təsnif etmək olar:

1. *Ümumi zaman anlayışı bildirənlər*: كُونْدُوْز **kündüz** (36a-4) - gündüz, تَانَك **tañ** (72b-10) - səhər, قُوْشْلُوْق **quşluq** (72b-10) - səhər ilə günorta arasındakı zaman, سُورِي **sürü tüş** (72b-10) - günorta, اِكْئِنْدِي **ikkindi** (72b-11) - ikindi, اَخْشَام **(72b-11)** axşam, كَاچَا **kece** (72b-12) - gecə, تُون **tün** (72b-12) - gecə, بُورُون **burun** (73a-12) - öncə, صُونْكَرَا **sonra** (8a-6) - sonra, تُونَا **tüne** (55) - dünən, اَسْرَاكُون **asra kün** (5a-5) - əvvəlki gün, اِئْمِدِي **imdi** (5a-5) - indi, اِرْتَا **irte** (19a-4) - ertə, يِل **yıl** (3a-13) - il, بَلْطُر **bıltır** (19b-12) - bildir, بَايَاق **bayaq** (35a-10) - bayaq, كُون **kün** (39a-8) - gün, آي **ay** (21a-6).

2. *Fəsillərin adlarını bildirən sözlər*: قَيْش **qış** (21a-6) - qış, يَاي **yay** (22b-3), يَاز **yaz** (22b-3), كُون **küz** (14b-6) - payız.

3. *Həftənin günlərini bildirən*: اَيْنَا **ayna** (12a-1) - cümə.

اَخْشَام “**axşam**”. Bu leksik vahid “**Ət-töhfətüz-zəkiyyə**”nin həm lüğət hissəsində işlənmiş, həm də qrammatika bölməsində zaman bildirən zərflər başlığı altında verilmişdir. “**Ət-töhfətüz-zəkiyyə**”nin tədqiqatçılarından özbək alimi Salih Mutallibov lüğətin özbək dilində nəşr olunmuş variantında sözü *axşam* [Mutallibov: 1968, s.172] şəklində qeyd etmişdir. Ancaq lüğətin ilk tədqiqatçılarından olan Besim Atalay sözün oxunuşunu əsərin lüğət və qrammatika hissələrində *ahşam* [Atalay: 1945, s.8] formasında transliterasiya etsə də, lüğətlə bağlı tərtib etdiyi indeksdə sözü *axşam* [Atalay: 1945, s.136] fonovariantda göstərmişdir. Sözü diaxron və sinxron prizmadan nəzər yetirsək, görürük ki, DLT [Atalay: 1986, s.14], həmçinin Məmlük dövrü qıpçaq lüğətlərinə daxil olan “*Kitabu bulğətül-muştaq*”da [Zajaczkowski: 1958, s.6] da söz *axşam* (*ahşam*) kimi işlənmiş, “*Kitabi məcmuyi tərcümani türki və əcəmi və moğali və farsî*”də (bundan sonra “*Tərcümani türki*”) isə Tofiq Hacıyev Melioranskinin oxunuşunu əsas götürərək sözü *axşam* [Hacıyev: 2008, s.69], Aptullah Battal isə əsərin İstanbul nüsxəsinin türkcə bölməsində sözü *ahşam* [Battal: 1997, s.8] formasında təqdim etmişdir. Martin Houtsmanın isə alman dilinə nəşr etdirdiyi bu lüğətdə sözün oxunuşunu *akşam* formasında [Houtsma: 1894, s.50] diqqətə çatdırmışdı.

Qıpçaq qrupu türk dillərində *axşam* sözü bəzi fonetik dəyişmələrlə öz varlığını davam etdirsə də, sözlə paralellik təşkil edən bir neçə leksik vahid dildə aktivlik qazanmışdır: məsələn, qazax dilində *aqşamla* yanaşı *keş*, *keşki* [sozluk.gov.tr]; qırğız dilində *keç*, *iñir* (*akşam*) [sozduk.manas.edu]. Buradan aydın olur ki, *axşam* sözünün ekvivalentləri arasında *iñir* sözü öz qədim formasını mühafizə edir. Söz DLT-də “*aydınlıqla qaranlığın qovuşması*”nı bildirmiş və oğuzların dilində “*imir*” formasında işləndiyi göstərilmişdir [Atalay: 1986, s.233].

Axşam sözünün mənşəyinə gəldikdə isə bununla bağlı müxtəlif yanaşmalar irəli sürülmüşdür. Bunlardan ən geniş yayılmışı sözün fars, soğd mənşəli olması ilə bağlıdır [Gülensoy: 2007, s.60].

قُوْشْلُوْق **quşluq** - “*səhər ilə günorta arasındakı zamanı bildirir*”. *Quşluq* leksemi Məmlüklər dövründə ərsəyə gəlmiş lüğətlərdən biri olan “*Tərcümani türki*”də eyni fonoloji quruluşda müşahidə olunur [Hacıyev: 2008, s.115]. Sözün tarixi mənşəsinə nəzər yetirdikdə görürük ki, orta dövrün ən əhəmiyyətli və sanballı

əsəri hesab edilən DLT-də **kuşluk** [Atalay: 1986, s.388] formasında verilmişdir. Mahmud Kaşğarlı sözün **oğuzca** olduğunu da qeyd etmişdir. “Qədim türk lüğəti”ndə isə **quşluq** kimi öz əksini tapmışdır [Древнетюркский словарь: 1969, s.471].

Müasir türk dillərindən Türkiyə türkcəsində **kuşluk**, türkmən türkcəsində k<g əvəzlənməsi ilə **guşluk** formasında öz varlığını mühafizə etmişdir. Digər türk dillərində isə *quşluq* sözü leksik arxaizmə çevrilmiş və həmin anlayışı, yəni quşluq zamanını bildirmək üçün qazax türkcəsində **säske**, kırğız türkcəsində isə **şaşke** sözləri işlənir [turklehceleri.org]. DLT-də quşluq zamanını göstərmək üçün **tüş ödi** ifadəsindən də istifadə olunmuşdur [Atalay: 1986, s.676].

بُورُون *burun* - “öncə, əvvəl”. “Ət-töhfətüz-zəkiyyə”nin qrammatika hissəsində zaman bildirən zərflər başlığı altında tədqiq etdiyimiz *burun* sözü ərəbcə **قَبْل** sözünün qarşılığı kimi verilmişdir. Sözün cümlə daxilində işlənməsinə nəzər salaq: *andan burun turdum- ondan öncə durdum; bi senden burun mindi- bəy səndən öncə mindi* [Atalay: 1945, s.109].

DLT-də *burun* sözünün bədənin hissələrindən birini bildirməsi ilə yanaşı, “öncə, əvvəl” mənası ona omonimlik xüsusiyyəti də qazandırmışdır: *ol məndin burun bardı- o məndən öncə vardı* [Atalay: 1986, s.118].

Müasir türk dillərində *burun* sözü coğrafi termin olaraq da işlənmə dairəsinə malikdir. Şəbnəm Həsənli-Qəribova “sözün coğrafi termin kimi yeni dil vahidi əmələ gətirməsini semantik genişlənmə ilə əlaqələndirmişdir” [Həsənli-Qəribova: 2022, s.169].

Müasir türk dillərindən yeni uyğur, özbək və qaraçay-balkar dillərinin söz varlığında *burun* sözü həm “öncə, əvvəl” mənalarında, həm də orqan adı kimi öz işləkliyini davam etdirir.

سُورِي تۈش *süri tüş* - “günorta”. Yalnız “Ət-töhfətüz-zəkiyyə”nin lüğət tərkibində tədqiq etdiyimiz **süri tüş** ifadəsi ərəbcə **ظَهْر** – zöhr sözünün qarşılığı kimi verilmişdir. Zaman bildirən bu ifadəyə digər yazılı mənbələrdə rast gəlinmir. Birləşmənin asılı tərəfini təşkil edən “*süri*” sözü artıq müasir türk dilləri üçün fərqli anlayış bildirərək semantik arxaizmlərə daxil olmuşdur. Birləşmənin əsas tərəfi – *tüş* oğuz qrupu türk dillərində “*ögle*”, “*günorta*”, “*günortan*” kimi anlayışları ifadə edərək artıq aktiv işlənmə hüququnu itirərək leksik arxaizmlərdən birinə çevrilmişdir [Eren: 1999, s.271]. Digər türk dillərində isə *tüş* sözünün işlənməsi belədir: qırğız dilində **tüş**, qazax dilində **tüs**, özbək dilində **tush** [turklehceleri.org]. Tatar və başqırd dillərində isə həm *öylä*, həm də *töş* variantları işlənməkdədir.

أَيْنَا *ayna*- “**cümə günü**”. Söz “Ət-töhfətüz-zəkiyyə”də ərəbcə **جمعه** sözünün qarşılığı kimi verilmişdir. Sözün transliterasiyası ilə bağlı yanaşmalar da fərqlidir. Əsərin tədqiqatı ilə məşğul olanlardan B.Atalay sözü **eyne** [Atalay: 1945, s.171], S.Mutallibov isə əynä [Mutallibov: 1968, s.174] fonoloji variantında oxumuşdur. Qədim və orta əsrlərin dil nümunələrinə əsasən sözün müxtəlif formalarda işləndiyini müşahidə edirik. Belə ki, qədim uyğur türkcəsi abidələrində sözün eyni mənada yalnız **adına** [Caferoğlu: 1968, s.4] variantı məlumdur. Türk dillərinin

müqayisəsi üçün dövrün ən önəmli qaynağı olan DLT-də fərqli semantikada **“adhna – dəyişmək, pozulmaq”** [Atalay: 1986, s.7] kimi öz əksini tapmışdır.

Orta dövrün türkdilli əsərlərində, xüsusilə də Xarəzm türkcəsinin dil nümunələrindən “Qisasül-Ənbiya”, “Nəhcül-fəradis” əsərlərində ayna sözünün fərqli fonetik formaları diqqəti cəlb edir. “Qisasül-Ənbiya”da sözün *ādīne* “cümə”, *azna~ayna* “dəyişmək, başqalaşmaq, pozulmaq” [Ünlü: 2012, s.27] variantlarına təsadüf etsək də, “Nəhcül-fəradis”də isə *ayna* [Ünlü: 2012, s.66] leksemi hər iki semantikadan çıxış edərək vahid formada işlənmişdir. Bununla yanaşı, *adna*dan yaranmış **«adnat- dəyişdirmək»** feilinə istər Qaraxanlı, istərsə də Xarəzm dövrü əsərlərində, xüsusilə dini məzmunlu əsərlərdə rast gəlinir [Clauson: 1972, s.62-63].

Transliterasiya ilə bağlı yanaşmamıza gəldikdə isə müxtəlif dövrlərdə yazıya alınmış dil nümunələrinin təhlilinə əsasən sözün *ayna* oxunuşunu məqsədəuyğun hesab edirik. Aparılan araşdırmalar da göstərir ki, sözdəki fonetik dəyişmələr *d>d/z>y* səs keçidlərində müşahidə olunmuşdur.

“Qıpçaq türkcəsi lüğəti”ndə *ayna* sözünün digər qıpçaqdilli mənbələrdən olan “Kodeks Kumanikus”da *cümə* mənasında işlənməsi də qeyd olunmuşdur [Kıpçaq Türkcəsi sözlüğü: 2007, s.66]. Lakin Rəcəb Toparlımın müəllifi olduğu bu lüğətdə qıpçaqdilli digər mənbələrdən “Kitabu bulğətül-muştaq” və “Kitabül-idrak li-lisanül-ətrak” əsərlərinin adları çəkilsə də, *ayna* sözünün semantikasi əsərlərdə olduğu kimi verilməmişdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hər iki əsərdə *ayna* sözü “cümə” günü mənasını ifadə etmişdir. Habelə sözün mənşəyi “Kitabül-idrak li-lisanül-ətrak”da fars dilindən götürülmüş **“azina”** [Əbu Həyyan Əl-Əndəlusli: 1992, s.23] sözü ilə əlaqələndirilmişdi.

Bizim üçün mənəvi dəyəri ilə yanaşı, elmi əhəmiyyəti ilə seçilən, türkologiyanın əsas tədqiqat obyektlərindən biri olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da *ayna* sözü, **“sağış günündə ayna görkli, ayna günü oqıyanda qütbə görkli”** [KDQ dilinin izahlı lüğəti: 1999, s.14] cümləsində iki semantik mənada işlənmişdir. Bunlardan birincisi parlaq, şəffaf, digəri isə *cümə* günü mənasındadır. Müasir Azərbaycan dilində isə bu söz **“həm güzgülü, həm pəncərə (həmçinin aynabənd, şüşəbənd), həm də təşbeh kimi duruluq, saflıq, şəffaflıq, parlaqlıq mənalərini verməklə yanaşı, aynası açılmaq əhvalı yaxşılaşmaq mənasında frazeoloji birləşmə” əmələ gətirir** [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 2006, s.182].

Azərbaycan dilinin İmişli şivəsində “cümə axşamı” mənasında sözün *adna* formasının hələ də mövcud olması tədqiqat əsərlərində əks olunur [Quliyev: 2021, s.92].

Aşağıdakı cədvəldə **“Ət-töhfətüz-zəkiyyə”nin** tədqiqata cəlb etdiyimiz zaman bildirən leksik vahidləri digər türkdilli mənbələrlə müqayisə olunmuş, həmçinin bir sıra müasir türk dillərində işlənmə formalarına nəzər salınmışdır:

<i>Ət-töhfətüz-zəkiyyə</i>	<i>DLT</i>	<i>Kitabu bulğətül-muştaq</i>	<i>Əd-dürrətülmuziyyə</i> [Toparlı: 2003]	<i>Tərcümani türki</i>	Tatar türkcəsi	Qazax türkcəsi	Azərbaycan türkcəsi
kündüz	kündüz	kündüz	kündüz	kündüz	köndez	kündiz	gündüz
bıltır	bıldır	baldur/ baltur	-	-	bıltır/ ütkün yıl	bıltır	bildir
yay	Yay	jaj	yaz	yay	cäy	jaz	yay
qış	kış	qyş	-	qış	qış	qıs	qış
küz	küz	küz	küz	küz	köz	küz	payız
yıl	yıl	jyl	yıl	yıl	yıl	jil	il
bayaq	Baya	-	-	-	baya	bağana/ jaqında	bayaq
kün	Kün	kün	kün	kün	kön/ täwlek	kün/ tewlek	gün
tün/tüne	tün	tün	-	tün	tön	tün	gecə
imdi	Emdi	-	-	-	imdi/xäzer	endi/käzir	indi
irte	erte	ertä	-	irtä/ertä/ärtä	irtä	erte	ertə
yaz	yaz	jaz	-	yaz	yaz	baxar/ köktem	yaz
quşluq	kuşluk	-	-	quşluq	irtä/ irtänçäk	säske	-
burun	burun	-	-	-	aldında	burun	öncə
axşam	axşam	ağşam	-	axşam	kiç/kiçen	aqşam/ iñir	axşam
süri tüş	-	-	-	-	töş waqtı	tüs	günorta
ikkindi	ikindi	-	-	ikindi	ikindi	ekindi	ikindi
ay	ay	ay	ay	ay	ay	ay	ay
kece	Kéce	-	-	-	tön	tün	gecə
soñra	soñ	soñda	-	soñra/ sonqıra	soñ	soñ/ soñıra	sonra
asra kün	-	-	-	asrağı kün	-	-	sraqagün
ayna	-	ayna	-	-	comğa	juma	cümə
tañ	tañ	tañ/dan	-	tañ	tañ	tañ	səhər

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, “**Ət-töhfətüz-zəkiyyə**”nin lüğət tərkibi türk dillərinin tarixi mənzərəsini, bugünkü vəziyyətini araşdırmaq üçün əhəmiyyətli mənbələrdən biridir. Cədvəldən də aydın olur ki, sözlər bəzi fonetik, qismən də semantik dəyişmələrə baxmayaraq müasir türk dillərində öz varlıqlarını davam etdirməkdədir. Odur ki, bu mənbələrin hələ də öz aktuallığını qoruması onların tədqiqat obyektini kimi araşdırılmasını qaçınılmaz edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalay B. Divanü Lûgat-it-türk dizini “Endeks”. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986, 887 s.
2. Atalay B. Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-türkiyye. İstanbul: Türk Dil Kurumu, 1945, 431 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 744 s.
4. Battal A. (1997), İbni Mühennâ Lûgati (İstanbul nüshasının Türkçə bölümünün indeksi), Ankara: TDK Yayınları, 1997, 110 s.
5. Caferoğlu, A. Eski uyğur türkçesi sözlüğü. İstanbul. Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968, s. 320
6. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972, pp.1034
7. Eren H. Türk dilinin etimolojik sözlüğü. Ankara: 1999, 512 s.
8. Əbu Həyyan Əl-Əndəlusî. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak (Türk dillərini dərkətmə kitabı). Bakı: Azərənəşr, 1992, 115 s.
9. Gülensoy T. Türkiye türkçesindeki türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, 1204 s.
10. Hacıyev T. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül -lisan. Bakı: Kitab aləmi, 2008, 160 s.
11. Həsənli-Qəribova Ş. XIII- XVI əsrlər türk dillərində elmi üslub. /Filologiya elmləri doktoru dis./ Bakı: 2022, 293 s.
12. Həsənli-Qəribova Ş. Türk dillərində elmi üslubun inkişafının tarixi qaynaqları. Bakı: 2019, 200 s.
13. Houtsma M.TH. Ein Türkisch-Arabisches Glossar. Leiden, E.J.Brill, 1894.
14. <http://sozduk.manas.edu.kg/index.php>
15. <https://sozluk.gov.tr-> karşılaştırmalı Türkçe sözlük
16. <https://turklehceleri.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/hepsi/anlam>
17. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Receb Toparlı, Hanifi Vural, Receb Karaatlı. Ankara: TDK, 2007, 338 s.
18. Kitabı-Dədə Qorqud dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 204 s.
19. Kun T.H. (1949). PHILOLOGICA II. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 7(2), 415-465 s.
20. Quliyev İ. “Codex Cumanicus”un leksikası. /Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis./ Bakı: 2021, 176 s.

21. Mutallibov S. Attuhfatuz Zakiyyatu fillugatit Turkiya [Türkiy Til (Kipçok Tili) Hakida Noyöb Tuhfat], Taşkent- 1968, 280 s.
22. Toparlı R. Ed-dürretü'l-mudiyye fi'l-lügati't-türkiyye. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003, 153 s.
23. Ünlü S. Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü. Konya: Eğitim yayınevi, 2012, 715 s.
24. Zajaczkowski A. Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'État Mamelouk - Bulgat Al-Mustaq fi Lugat At-Turk Wa-l-Qifzaq. Published by Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1958.
25. Древнетюркский словарь. Под ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р.Тенишева, А.М.Шербак. Ленинград, 1969, 676 с.

TIME WORDS IN "ET-TOHFATUZ-ZAKIYYA FIL-LUGATIT-TURKIYYA" SUMMARY

The history of lexicography in Turkish languages started with the "Divan" written by Mahmud of Kashgar in the early Middle Ages, and it became a tradition in later periods. This tradition was continued with the creation of Kipchak dictionaries. Kipchaks in the north with Codex Kumanikus, in the south with "Kitabi macmuyi tarcumani turkish va ajami va moghali va farsi", "Kitabu bulgatul-mushtak fi lughatit-türk vel-qifchaq", "Ad-durratul-mudiyya fil-lugatit-Turkiyye", "Al -gavaninul-kulliyya li-zabtil-lugutit-Turkey", "Kitab al-idrak li-lisan al-atrak", "Rasuli" dictionary, lexicography with "At-tohfatur zakiyya fil-lugutit-Turkiyya" have contributed various linguistic examples to its history. The article deals with the words indicating time in At-tohfatur zakiyya fil-lugutit-Turkiyya, of these linguistic examples.

Time is a manifestation of abstraction, which connects the past to the future, with no known beginning and end. Time itself contains both definite and indefinite concepts. In this sense, words such as *soğra*, *burun*, *asra kün*, *kış*, *küz*, *yaz*, *yay* are used in At-tohfatur zakiyya fil-lugutit-Turkiyya. In the vocabulary of At-tohfatur zakiyya fil-lugutit-Turkiyya, the expression *süri tüş*, which indicates the concept of time that we included in the study, has not been seen in other sources. In addition, due to such linguistic features, At-tohfatur zakiyya fil-lugutit-Turkiyya is a source of rich linguistic examples for Turkic languages and gives important material for comparative analysis of Turkic languages.

Key words: *middle ages, Kypchak dictionaries, Et-tohfatur-zakiyya, time, words, thematic division*

**СЛОВА ВРЕМЕНИ В «ЭТ- ТОХФЕТУЗ- ЗАКИЙЯ ФИЛ- ЛУГАТИТ-
ТУРКИЙЯ»****РЕЗЮМЕ**

История лексикографии на тюркских языках началась с «Дивана», написанного Махмудом Кашгарским в раннем средневековье, и стала традицией в более поздние периоды. Эта традиция была продолжена созданием кыпчакских словарей. Кыпчаки на севере — с Кодексом Куманикус, на юге — "Китаби джаммуи тарджумани турецкий ва аджами ва моғали ва фарси", "Китабу булгатул-муштак фи лугатит-тюрк вел-кифчак", "Ад-дурратул-мудийя фил-лугатит- Туркийя", "Аль-гаванинул-куллия ли-забтил-лугутит-Туркийя", "Китаб аль-идрак ли-лисан ал-атрак", словарь "Расули", "Ат-тохфатуз закийя фил-лугутит-Туркийя" внесли истории лексикографии различные лингвистические примеры. В статье рассматриваются слова, обозначающие время в Ат-тохфатуз закийя фил-лугутит-Туркийя, который является один из лингвистических примеров.

Время – это проявление абстракции, связывающей прошлое с прошлым, будущее, не имеющее известного начала и конца. Само время содержит как определенные, так и неопределенные понятия. В этом смысле в « Ат-тохфатуз закийя фил-лугутит-Туркийя » используются такие слова, как *soyra*, *burun*, *asra kün*, *kış*, *güz*, *yaz*, *yay*. В словаре « Ат-тохфатуз закийя фил-лугутит-Туркийя » выражение *sürü tüş*, обозначающее включенное нами в исследование понятие времени, не встречается в других источниках. Кроме того, в силу таких языковых особенностей « Ат-тохфатуз закийя фил-лугутит-Туркийя » является источником богатых языковых примеров тюркских языков и дает важный материал для сравнительного анализа тюркских языков.

Ключевые слова: средневековье, кыпчакские словари, «Эт-тохфатуз-закия», время, слова, тематическое деление